

حج سرمایه فرهنگی جهان اسلام

مجتبی حیدری^۱

چکیده

فرهنگ از مقوله‌های مهم در همه جوامع است. از این رو توجه به فرهنگ و رفع مشکلات آن در هر جامعه‌ای امر مهمی تلقی می‌شود و حج می‌تواند در این زمینه تأثیرگذار باشد. در این مقاله نویسنده با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی نقش حج به عنوان یک سرمایه فرهنگی، در رفع مشکلات فرهنگی جامعه اسلامی پرداخته است. مشکلات فرهنگی جامعه اسلامی را می‌توان در سه حوزه فکری - عقیدتی، عبادی - معنوی و اخلاقی - اجتماعی خلاصه کرد.

نقش حج به عنوان سرمایه فرهنگی در حل مشکلات فرهنگی جامعه اسلامی را نیز می‌توان

در این موارد برشمرد: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. تقویت عبودیت و معنویت در جامعه اسلامی

۲. تقویت درک و شناخت مسلمانان نسبت به تعالیم اسلامی

۳. کاهش جرایم و کجروی‌ها

۴. رفع انحرافات عقیدتی

۵. تقویت هویت تمدنی مسلمانان

۶. رفع برخی از مشکلات اخلاقی در روابط اجتماعی مسلمانان

۱. دکترای روان‌شناسی و عضو گروه اخلاق و اسرار پژوهشکده حج و زیارت / m.heidari@gmail.com

توجه به این نکته نیز لازم است که ظرفیت حج در ارتقای سطح فرهنگی جامعه اسلامی، بیش از میزان تأثیرگذاری کنونی آن است. از این روستولیان امور فرهنگی جوامع اسلامی لازم است با بهره‌گیری از فرصت عظیم حج، در ارتقای فرهنگ جامعه اسلامی قدم بردارند. **کلیدواژه‌ها:** حج، سرمایه فرهنگی، آثار فرهنگی حج، فرهنگ جامعه اسلامی، رفع مشکلات فرهنگی.

مقدمه

فرهنگ مهم‌ترین وجه تمایز انسان با سایر موجودات و یکی از مفاهیم رایج در علوم اجتماعی است که تعریف‌های زیادی از آن ارائه شده است؛ برای مثال بروس کوئن فرهنگ را به «مجموعه رفتارهای اکتسابی و ویژگی‌های اعتقادی اعضای یک جامعه معین» تعریف می‌کند (کوئن، ۱۳۹۹ ش، ص ۵۶) و تایلر فرهنگ را «کلیت در هم تافته‌ای می‌داند که شامل دانش، دین، هنر، قانون، اخلاقیات، آداب، رسوم و هرگونه توانایی و عاداتی که آدمی به عنوان عضو جامعه کسب می‌کند، می‌شود». (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳ ش، ص ۱۱۸) بدین ترتیب همان‌طور که برخی از محققین نیز پیشنهاد داده‌اند، با اندکی تسامح می‌توان در اصطلاح، فرهنگ را عبارت از روش‌های زندگی اعضا یا گروه‌های یک جامعه دانست که شامل ارزش‌ها، هنجارها، باورها و کالاهای مادی آن می‌شود. (فخرزاد، ۱۳۹۳، ص ۱۰۹) با چنین تعریفی فرهنگ هر جامعه در تمامی ارتباط‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و دینی افراد جامعه تأثیر می‌گذارد. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳ ش، ص ۱۱۹) مشاهده می‌شود که فرهنگ هر جامعه از چه جایگاه مهمی برخوردار است و اندیشمندان و مردم آن جامعه تا چه میزان باید به فرهنگ خود اهتمام بورزند.

در اسلام نیز به موضوع فرهنگ اهتمام ویژه‌ای شده است. فرهنگ جامعه می‌تواند بقا یا سقوط آن جامعه را در پی داشته باشد. قرآن کریم نیز در آیات بسیاری

فرجام نیک و بد جوامع پیشین را در نوع فرهنگ حاکم بر آنها، که برگرفته از حُسن یا سوء اختیار آنهاست، دانسته است: ﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ﴾؛ «فساد، در خشکی و دریا به خاطر کارهایی که مردم انجام داده‌اند آشکار شده است». (روم: ۴۱) قرآن علت دوام و بقای جامعه را حاکمیت یک فرهنگ خوب در قالب اخلاق، باور و ارزش‌های نهادینه شده و حاکم بر آحاد آن جامعه تلقی کرده است؛ همان‌گونه که فرجام سقوط و گسست جوامعی که فرهنگ نهادینه آنها جز ظلم و تباهی نیست. (رک: آل عمران: ۱۳۷؛ اعراف: ۸۴؛ یونس: ۷۳؛ نمل: ۱۴ و...) (فخرزراع، ۱۳۹۳ش، ص ۱۱۱)

اسلام با ارائه باورهای اعتقادی، موضوعات و نمادهای عاطفی و رفتارهای اخلاقی و عبادی، در صدد برآمده تا نقشی اساسی در شکل‌گیری فرهنگ جامعه ایفا کند و آن را به گونه‌ای شکل دهد که سعادت دنیوی و اخروی آدمیان را تأمین کند. به تعبیر علامه جعفری رحمته‌الله (۱۳۸۵ش، ص ۱۷۰)، فرهنگی که اسلام بنا نهاد «حیات هدفداری است که ابعاد زیبایی جویی، علم‌گرایی، منطق‌طلبی و آرمان‌خواهی انسان‌ها را به شدت به فعالیت رسانده و همه عناصر فرهنگی را شکل می‌دهد».

در اینجا توجه به این نکته مهم است که در کنار کلیت دین اسلام به عنوان عامل شکل‌گیری فرهنگ در جوامع اسلامی، برخی از اعمال و مناسک دینی، به ویژه در این زمینه، نقش بسزایی ایفا کرده و می‌کنند که از جمله آنها می‌توان به «حج» اشاره کرد. حج عبادتی جمعی است که خداوند اجازه تعطیل شدن آن را نمی‌دهد. امام علی علیه‌السلام تعطیلی حج را مایه نابودی انسان‌ها می‌شمارد و می‌فرماید:

اللَّهُ فِي بَيْتِ رَبِّكُمْ فَلَا يَحِلُّ مِنْكُمْ مَا بَقِيْتُمْ فَإِنَّهُ إِنْ تَرَكْتُمْ لَمْ تُنَاطِرُوا. (کلینی، الکافی،

ج ۷، ص ۵)

خدا را! خدا را! دربارہ خانہ پروردگارتان، مبادا کہ تا باقی باشید از شما خالی [و تعطیل] شود؛ زیرا اگر آن بیت مقدس متروک شود، شما از آن پس مهلتی نیابید.

همچنین اگر صدقه دادن اموال منجر به حج نرفتن افراد و تعطیل شدن آن شود، خداوند اجازه چنین صدقه ای را نمی دهد. (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ق، ص ۴۵۲، ح ۱) نیز اگر افراد از رفتن به حج امتناع کنند، حاکم اسلامی می تواند افراد را به حج وادار کند و اگر استطاعت مالی آن را نداشتند، حاکم برای جلوگیری از تعطیلی حج باید هزینه حج افراد را از بیت المال بپردازد و مانع از تعطیلی حج شود. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۲۷۲) این امور نشان دهنده آن است که حج یک ذخیره بزرگ برای جامعه اسلامی است. ویژگی های حج و چگونگی انجام اعمال و مناسک آن، حج را به عبادتی خاص تبدیل کرده است؛ امام صادق علیه السلام در بیان فضیلت حج چنین می فرماید:

وَهَذَا بَيْتٌ اسْتَعْبَدَ اللَّهُ بِهِ خَلْقَهُ لِيُخْتَبِرَ طَاعَتَهُمْ فِي إِيْتَانِهِ فَحَتَّهُمْ عَلَى تَعْظِيمِهِ وَ زِيَارَتِهِ وَ جَعَلَهُ مَحَلَّ أَنْبِيَائِهِ وَ قِبْلَةً لِلْمُصَلِّينَ إِلَيْهِ فَهُوَ شُعْبَةٌ مِنْ رِضْوَانِهِ وَ طَرِيقٌ يُؤَدِّي إِلَى عُقْرَانِهِ مَنْصُوبٌ عَلَى اسْتِوَاءِ الْكَمَالِ وَ مَجْمَعُ الْعُظْمَةِ وَ الْجَلَالِ. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۹۸)

این (کعبه) خانه ای است که خداوند به وسیله آن بندگانش را به پرستش خود فراخوانده است تا در انجام آن میزان طاعتشان را بیازماید. از این رو بندگان را به بزرگداشت و زیارت آن تشویق کرده و آن را جایگاه پیامبران و قبله گاه نمازگزاران قرار داده است. پس آن شعبه ای از رضوان خدا و راهی به سوی آمرزش اوست که بر راستای کمال و کانون عظمت و جلال استوار شده است. بنابراین می توان نتیجه گرفت که حج سرمایه بزرگ فرهنگی است که می تواند

در ارتقای فرهنگ مسلمانان و جامعه اسلامی نقش مؤثر و مفید ایفا کند. حضور عظیم مسلمانان از سراسر جهان در سرزمین وحی و ویژگی‌های نهفته در این حرکت عبادی، این قابلیت را به حج داده است که در تحول جامعه اسلامی و حرکت به سوی کمال یاری‌گر باشد. به علاوه جامعه اسلامی در طول زمان و در برخورد با مسائل و موضوعات جدید و مواجهه با تبلیغات سوء دشمنان همواره با مشکلات فرهنگی متعددی روبه‌رو بوده است که باید برای حل آنها چاره‌ای اندیشید؛ در این راه، حج می‌تواند مسئولان و دست‌اندرکاران جامعه را یاری رساند.

در این نوشتار نویسنده حج را به عنوان سرمایه فرهنگی مسلمانان در حرکت تکاملی جامعه اسلامی بررسی می‌کند.

مشکلات فرهنگی جهان اسلام

جامعه اسلامی از مشکلات و معضلات فرهنگی متعددی رنج می‌برد و لازم است برای حل آنها چاره‌اندیشی شود. در اینجا منظور از مشکل فرهنگی، خصلت یا رفتاری اجتماعی است که با فرهنگ ملی و اسلامی ما در تعارض باشد یا آثار و نتایج فرهنگی منفی برای جامعه به بار آورد. پیش از پرداختن به نقش حج در رفع مشکلات فرهنگی جامعه اسلامی، آگاهی از مشکلات فرهنگی کنونی جامعه ضروری است؛ از این رو ابتدا به برخی از مشکلات مهم فرهنگی جامعه اسلامی اشاره می‌کنیم:

۱. مشکلات فکری - عقیدتی

جامعه اسلامی همواره با معضل فکری - عقیدتی مواجه بوده است؛ مانند طرح شبهات اعتقادی درباره اصول دین، شبهاتی که وهابیان درباره زیارت قبور، توسل و شفاعت و... منتشر می‌کنند و شبهات و سؤالاتی که دگراندیشان غرب زده در فضای فکری جوامع اسلامی می‌پراکنند. طرح این نوع از شبهات موجب می‌شود ذهن و روح

جوانان همواره پراز دغدغه های فکری و عقیدتی باشد.

۲. مشکلات عبادی - معنوی

نمود ظاهری دینداری و ایمان، عمل به دستورات خداوند و ارتباط با خدای متعال است. از این رو خدای متعال می فرماید: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾؛ «من جن و انس را نیافریدم مگر برای آنکه مرا عبادت کنند. (ذاریات: ۵۶)» برای این اساس توجه به عبادات در جامعه اسلامی امری بسیار مهم تلقی می شود. با این حال همواره کسانی هستند که در عبادت و ارتباط با خداوند کوتاهی می کنند و این از مشکلات اساسی جوامع اسلامی است. غفلت از یاد خدا پیامدهای اجتماعی ناگواری برای جامعه اسلامی به وجود آورده است. به علاوه وجود افرادی که نسبت به وظایف عبادی خود، همچون نماز و روزه، بی توجه و غافل اند دل هر دغدغه مند نسبت به احکام الهی را آزار می دهد و به دنبال راهی برای اصلاح این افراد می گردد.

۳. مشکلات اخلاقی - اجتماعی

از مشکلات مهم جوامع اسلامی رواج صفات و رفتارهای غیر اخلاقی اسلامی و انسانی و نیز گسترش انحرافات و بزهکاری هاست. اسلام همگان را به رعایت اخلاق نیک توصیه می کند و از بدی ها و کجروی ها باز می دارد. رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ أَكْمَلَ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ أَخْلَاقًا»؛ «در بین مؤمنین، با ایمان ترین شان، خوش اخلاق ترین آنهاست. (ابن شعبه، ۱۴۰۴ق، ص ۴۷)» همچنین قرآن کریم به اجتناب از این گونه گناهان توصیه می فرماید:

﴿وَدَرُّوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا
يَقْتَرُونَ﴾ (انعام: ۱۲۰)

گناهان آشکار و پنهان را ترک کنید؛ زیرا کسانی که گناه می کنند، به زودی برابر

آنچه مرتکب شدند، مجازات خواهند شد.

با این حال آنچه امروزه در جامعه مشاهده می‌شود گسترش رفتارهای خلاف اخلاق و نیز رواج کجروی‌ها و بزهکاری‌هاست. از این رو لازم است برای حل این مشکل مهم جوامع اسلامی چاره‌ای اندیشیده شود. در ادامه به بیان نقش و تأثیری که حج می‌تواند در ارتقای وضعیت فرهنگی یا رفع معضلات فرهنگی جامعه اسلامی ایفا کند، می‌پردازیم.

نقش حج در ارتقای وضعیت فرهنگی جامعه اسلامی

۱. تقویت عبودیت و معنویت در جامعه اسلامی

بخش مهمی از فرهنگ هر جامعه را دین و اعمال دینی تشکیل می‌دهد و این دو قابل تفکیک از یکدیگر نیستند. (صاحبی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۷۹) بسیاری از تعاریف ارائه شده برای فرهنگ، از دین به عنوان یکی از اجزای فرهنگ نام برده‌اند. بدین ترتیب سخن از دین و دینداری، در واقع سخن از فرهنگ نیز هست.

از سوی دیگر حج عبادت بزرگ خداوند است که قرآن به انجام آن دستور داده، است: «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا»؛ «برای خدا بر مردم است که آنان که توان دارند آهنگ خانه او کنند». (آل عمران: ۹۷) بر این اساس مسلمانان از سراسر جهان در ایام معدودی برای انجام این فریضه بزرگ اجتماع می‌کنند و به عبادت و راز و نیاز با خدا می‌پردازند. اصولاً هدف ابتدایی و اصلی حج، عبادت و راز و نیاز با خداوند است؛ به همین دلیل امام رضا علیه السلام در پاسخ سؤال‌های محمد بن سنان نوشت:

أَنَّ عِلَّةَ الْحَجِّ الْوَفَادَةُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَ طَلَبُ الزِّيَادَةِ وَالْخُرُوجُ مِنْ كُلِّ مَا اقْتَرَفَ وَلِيَكُونَ تَائِبًا مِمَّا مَضَى مُسْتَأْنِفًا لِمَا يَسْتَقْبِلُ وَمَا فِيهِ مِنْ... وَ التَّقَرُّبُ فِي الْعِبَادَةِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ

جَلِّ وَ الْحُضُوعِ وَ الْإِسْتِكَانَةِ وَ الذُّلِّ، شَاخِصًا فِي الْحَرِّ وَ الْبَرِّ وَ الْأَمْنِ وَ الْحَوْفِ دَائِبًا فِي ذَلِكَ دَائِمًا. (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۴۰۴)

علّت حج، ورود به آستان قدس الهی و طلب افزایش و بیرون آمدن از گناهان است و برای آنکه از گذشته توبه کند و عمل از سرگیرد و نیز در حج،... نزدیک شدن به خدای عزوجل با عبادت و فروتنی و کرنش و مذلت [در پیشگاه او] و بیرون آمدن در گرما و سرما و ایمنی و ترس است.

حج، در روایات برتر از نماز، روزه و صدقه و نیز برترین عبادت پس از جهاد شمرده شده است. (ر.ک: محمدی ری شهری، ۱۳۸۶ش، ص ۲۳۰ و ۲۳۲) حج مملو از حال و تجربه معنوی است، لذت ارتباط با خالق و عبادت او را به زائران بیت الله الحرام می چشاند، آنان را به خدا نزدیک تر می کند و بدین طریق گرایش به عبادت و اطاعت از خداوند را در جان افراد رسوخ می دهد. حج از دو طریق، دین و دینداری را در سطح جامعه تقویت می کند:

۱. از طریق برپا داشتن یاد خدا در سطح جامعه

از ابعاد بسیار مهم دینداری و معنویت، یاد خداست. عبادات الهی، حتی نماز، برای یاد خدا انجام می گیرد؛ همان طور که خدای متعال می فرماید:

﴿إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾. (طه: ۱۴)

همانا من الله هستم، هیچ معبودی جز من نیست، پس مرا عبادت کن و نماز را برای یاد من به پای دار.

براین اساس یکی از مسائل فرهنگی مهم برای جامعه اسلامی زنده نگه داشتن یاد خدا در سطح جامعه است. حج یک ابزار فرهنگی بزرگی است که خدای متعال در اختیار جوامع اسلامی قرار داده تا با بهره گیری از آن، در راه اقامه یاد خدا در سطح

جامعه بهره بگیرند. رسول خدا ﷺ فرمود:

إِنَّمَا جُعِلَ الطَّوْفُ بِالْبَيْتِ وَبَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ وَرَمَى الْجِمَارِ لِاقَامَةِ ذِكْرِ اللَّهِ. (محمدی
ری شهری، ۱۳۸۶ش، ص ۲۱۶)

به طواف پیرامون خانه خدا و بین صفا و مروه و رمی جمرات فرمان داده شد،
فقط برای برپایی یاد خدا.

حج سراسریاد خداست. از آن هنگام که زائر خانه خدا در میقات احرام می بندد
تا پایان عمره تمتع و از آغاز حج تمتع در عرفات تا پایان آن در مسجد الحرام، یاد خدا
بر آن حکم فرماست. لحظه لحظه این ساعات و لحظات با یاد خدا در بالاترین سطح
آن همراه است؛ زائر در آن اوقات ملکوتی، خود را در مقام قرب الهی می بیند، با خدا
سخن می گوید، در برابر او خضوع و خشوع می کند و از لذت حضور بهره مند می شود.

۲. از طریق جلوگیری از دور شدن جامعه از عبودیت و معنویت

یکی از آثار مثبت حج، که در سایه تقویت دینداری زائران به دست می آید،
جلوگیری از دور شدن جامعه از عبودیت و معنویت است. طبیعت زندگی دنیایی
انسان ها گرایش به مادیات و پرداختن به لذت ها و بهره مندی های دنیوی است؛
در حالی که آدمی برای آن خلق نشده، بلکه برای امری بسیار فراتر از آن آفریده شده
است. از این رو باید از راه هایی به طور مرتب به انسان هشدار داده شود و از غلبه روحیه
مادی گرایی و غفلت از دین و معنویت بر او جلوگیری شود. در این مسیر، حج یک
عامل قوی و مهم است. در نامه امام رضا علیه السلام به محمد بن سنان چنین آمده است:

أَنَّ عِلَّةَ الْحَجِّ الْوَفَادَةَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى... وَ حَظَّهَا عَنِ الشَّهَوَاتِ وَ اللَّذَاتِ... وَ مِنْهُ تَرْكُ
فَسَاوَةِ الْقَلْبِ وَ حَسَاسَةِ الْأَنْفُسِ وَ نِسْيَانِ الذِّكْرِ وَ انْقِطَاعِ الرَّجَاءِ وَ الْأَمَلِ. (شیخ
صدوق، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۴۰۴)

علت حج، ورود به [آستان قدس الهی]... و بازداشتن بدن‌ها از شهوات و لذت‌هاست... و نیز از حکمت‌های حج، رها کردن سنگدلی و بخل و غفلت [از یاد خدا] و ناامیدی است.

نکته مهم آنکه نقش حج در تقویت یاد خدا و نیز جلوگیری از دور شدن افراد از دینداری و معنویت، به افراد حاضر در سرزمین وحی و حج‌گزاران خلاصه نمی‌شود. حاجیان از سراسر جهان اسلام به حج آمده‌اند و پس از ایام حج نیز به کشور خود بازمی‌گردند. هریک از حج‌گزاران با انجام این عبادت بزرگ، حامل روحیه پرستش خداوند و معنویت و دوری از گناه به مناطق دیگر جهان اسلام هستند. بدین ترتیب این حال و روحیه، همه‌ساله به سراسر جامعه اسلامی تزریق می‌شود. آشکار است که این امر می‌تواند در حرکت جامعه به سوی خدا و معنویت و جلوگیری از دور شدن جامعه از عبودیت تأثیرگذار باشد.

۲. تقویت درک و شناخت مسلمانان نسبت به تعالیم اسلامی

از آثار و نتایج فرهنگی مهمی که می‌توان به حج نسبت داد، نقشی است که در افزایش شناخت مسلمانان نسبت به آموزه‌های اسلامی ایفا می‌کند. آگاهی و دانش اعضای یک جامعه به مسائل مختلفی همچون امور سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و دینی بخش مهمی از فرهنگ آن جامعه را تشکیل می‌دهد؛ به تعبیر دیگر سطح دانش یک جامعه نشان‌دهنده سطح فرهنگ آن جامعه است. افزایش علم و دانش یک جامعه، موجبات عزت و شرف آن را فراهم می‌کند. به فرموده قرآن کریم:

﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ﴾. (مجادله: ۱۱)

خداوند کسانی را که ایمان آوردند و نیز کسانی را که دانش به آنان عطا شده [در دنیا و آخرت] درجاتی بالا می‌برد.

براین اساس رفعت جایگاه جامعه اسلامی در گرو پیشرفت دانش، از جمله دانش دینی است. از این رو لازم است در این مسیر تلاش مُجدّانه‌ای صورت گیرد. اسلام دارای ابزارهایی برای تقویت شناخت مسلمانان از آموزه‌های بلند خود است که از جمله آنها می‌توان به حج اشاره کرد.

ساختار حج به گونه‌ای است که ذهن و فکر هر هوشمندی را به تأمل وامی‌دارد. قرآن، اعمال حج را «شعائر» می‌نامد. شعائر فراتر از تکالیف شخصی، بلکه نشان‌دهنده برانگیزانندگی شعور و معرفت انسان است. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳ش، ص ۲۱۱) اعمال حج از میقات گرفته تا طواف، سعی، تقصیر، وقوف، قربانی، رمی جمرات و... به گونه‌ای پررمز و راز هستند و حج‌گزار را نسبت به فلسفه و حکمت آن اعمال به فکر فرومی‌برند و او را به تفکر و مطالعه وامی‌دارند. نگاه عمیق به احکام و اعمال حج، درک و شناخت زائران را نسبت به معارف و آموزه‌های اسلام افزایش می‌دهد و آنان را نسبت به درستی اعتقادات خود راسخ‌تر می‌کند.

نکته دیگر آنکه حج اجتماع عظیم مسلمانان است و از آن می‌توان برای نشر معارف دینی استفاده کرد. امام صادق علیه السلام درباره حکمت تشریح حج چنین فرمود:

... فَجَعَلَ فِيهِ الْاجْتِمَاعَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لِيَتَعَارَفُوا... وَلِيَتَعَرَفَ آثَارُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتُعَرَفَ أَخْبَارُهُ وَيَذْكَرُوا لَا يُنْسَى. (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۴۰۵)

[خداوند] در حج، گرد آمدن مردم از شرق و غرب را قرار داد تا یکدیگر را بشناسند... و برای آنکه نشانه‌های پیامبر خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و اخبار او شناخته و یاد شوند و فراموش نگردند.

ملاحظه می‌شود که در این حدیث، امام صادق علیه السلام یکی از حکمت‌های مهم تشریح حج را نشر و گسترش معارف الهی می‌داند که از طریق رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به دست

ما رسیده است. ابزارهای تبلیغی و فرهنگی در آن موقعیت بسیار به کار می‌آیند. سخنرانی، کتاب، جزوه، فیلم و کلیپ و... می‌تواند تأثیر مهمی بر افزایش آگاهی زائران نسبت به آموزه‌های اسلام داشته باشد و لازم است مسئولان فرهنگی جهان اسلام از آن به طور بهینه بهره ببرند.

۳. کاهش جرائم و کجروی‌ها

از نظر جامعه‌شناسی، انحراف یا کجروی به هرگونه الگوی رفتاری اطلاق می‌شود که هنجارهای اجتماعی یک جامعه یا گروه معینی آن را تأیید نکند یا آن الگو با قوانین و قواعد اجتماعی مغایرت داشته باشد؛ به عبارت رساتر می‌توان انحراف را ناهم‌نوایی (nonconformity) با هنجار یا مجموعه هنجارهای معینی تعریف کرد که شمار فراوانی از مردم آن را پذیرفته باشند. از این رو همان‌طور که انحراف به رفتار منفی (مانند بزهکاری) اطلاق می‌شود، به نادیده گرفتن هنجارها و ارزش‌های جامعه نیز اطلاق می‌شود. (کافی، ۱۳۹۸ ش، ص ۹۴)

یکی از معضلات بزرگ همه جوامع از گذشته تا امروز، انحراف بعضی از افراد جامعه و ارتکاب جرائم اجتماعی یا دینی است. رفتارهای نابهنجار و کجروی‌هایی مانند اعتیاد، سرقت، فحشا و تجاوز، ربا و رشوه‌خواری، دعوا و ایجاد مزاحمت برای دیگران، قتل و... مشکلات بزرگ جوامع امروزند.

هر چند نظریه‌های مختلفی برای تبیین این انحرافات و کجروی‌ها ارائه شده - مانند نظریه فشار مرتون، ناکامی منزلتی کوهن، یادگیری اجتماعی سادرلند و نظریه کنترل اجتماعی تراویس هرشی (صدیق سروستانی، ۱۳۸۸ ش، ص ۵۰-۴۰)، اما با این حال آنچه فراتر از همه اینها تبیین‌کننده نابهنجاری‌های اجتماعی است، وضعیت فرهنگی جوامع است؛ به تعبیر دیگر همه این عوامل در ذیل فرهنگ جامعه عمل

می‌کنند و آثار مثبت یا منفی خود را به بار می‌آورند.

از سوی دیگر پژوهش‌ها نشان می‌دهند که دین و دینداری عوامل مهم در مهار این کجروی‌ها است. از متدینان انتظار می‌رود که کمتر جرم و انحراف مرتکب شوند. این انتظار به دلیل آموزه‌های دین درباره زشتی قتل، ضرب و جرح، استعمال مواد مخدر، مصرف مشروبات الکلی و... است. کسی که با آموزه‌هایی نظیر «هرکس، دیگری را جز به [جزای کشتن] کسی یا [به دلیل] فساد [که] در زمین [ایجاد کرده] بکشد، همانند آن است که همه مردم را کشته است» (مائده: ۳۲) یا «شراب و قمار و...، پلیدی و از کارهای شیطان‌اند» (مائده: ۹۰) و امثال اینها آشنا باشد، نمی‌تواند مرتکب آنها شود. (حیدری، ۱۳۹۷ش، ص ۱۶۹) اعتقاد به اجر و ثواب یا کیفر و عقاب اخروی عاملی مهم برای کنترل افراد در مقابل نابهنجاری‌ها و انحرافات اجتماعی است.

شاید بتوان ادعا کرد که پرهیز از جرائم و انحرافات، بدون دینداری ممکن نیست؛ زیرا این جرم‌ها غالباً با مسائل اخلاقی مرتبط‌اند و اخلاق بدون دین، پشتوانه و اعتباری ندارد. مبارزه با خود و چشم‌پوشی از منافع فردی به نفع دیگران، به پشتوانه نیاز دارد. چرا باید فرد برای دیگران از منفعت شخصی‌اش صرف نظر کند؟ پشتوانه این فداکاری، جز ایمان به خدا و دینداری واقعی نمی‌تواند باشد. (آذربایجانی و موسوی اصل، ۱۳۹۴ش، ص ۱۶۵)

در این راستا عبادت بزرگ حج انگیزه درونی افراد را برای رعایت ارزش‌های اجتماعی و دینی و کنار گذاشتن جرم و بزهکاری تقویت می‌کند. زائرمی‌داند که باید طواف را از حجرالأسود آغاز و به آن ختم کند. در واقع طواف‌کننده در هر دوری که می‌زند، یا با لمس حجرالأسود یا با اشاره به سوی آن و گفتن الله اکبر با خداوند پیمان می‌بندد؛ به عبارتی با کعبه بیعت می‌کند و در هر دوری بر پیمان خود با پروردگار تأکید می‌کند که از هرگونه خلاف و گناهی پرهیز کند. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود:

«الْحَجْرُ مَيْمَنُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ مَسَحَ يَدَهُ عَلَى الْحَجْرِ فَقَدْ بَايَعَ اللَّهَ أَنْ لَا يَعْصِيَهُ».

(دیلمی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۵۹)

حجرالأسود دست خدا در زمین است؛ پس هر کس آن را مسح کند، در واقع با خدا پیمان می بندد که از او سرپیچی نکند.

توجه به این پیمان و تجدید آن در هر دوری از دورهای طواف، طواف کننده را به بازنگری در رفتارهای خود و تقویت توانایی درونی بازدارندگی سوق می دهد. (احمدی، ۱۳۹۰ش، ص ۱۶۵)

در پژوهش هایی که درباره فضای روان شناختی اماکن مقدس و سازمان های مذهبی انجام گرفته، چنین به دست آمده است که فضای روان شناختی این اماکن مقدس، متفاوت با دیگر فضاهاست و این تفاوت ها، رفتار و بازخوردهای افراد را تحت تأثیر قرار می دهند. (ر.ک. احمدی، ش ۱۳۹۰، ص ۱۶۱). کسی که به خانه خدا مشرف می شود و مناسک حج را با آن اعمال و آداب پر رمز و رازش انجام می دهد و در فضایی کاملاً معنوی به سوی معبود و آفریدگار خود توجه می کند، پس از بازگشت از سفر، به احتمال زیاد، در دینداری و رعایت حقوق دیگران و اجتناب از انحرافات اجتماعی کوشاتر خواهد بود. (حیدری، ۱۳۹۴ش، ص ۱۷۰)

۴. رفع انحرافات عقیدتی

صحت اعتقادات دینی افراد، شرط اساسی ایمان و زمینه ساز رشد معنوی آنان است. هر گونه انحراف و اعوجاج در باورهای دینی، ولو در مسائل فرعی و جانبی، می تواند موجب دور شدن از صراط مستقیم شود. در کنار اصول دین (توحید، نبوت و معاد)، اسلام یک سری باورها دارد که نسبت به این معتقدات، فرعی و جانبی به حساب می آیند؛ اموری مانند جواز زیارت بزرگان دین، توسل، شفاعت، جایگاه

والای اهل بیت علیهم السلام، و جوب حجاب و... باور به این امور و رعایت آنها نقش مهمی در رشد دینی و معنوی افراد ایفا می‌کند.

متأسفانه امروزه مشاهده می‌شود جامعه اسلامی گرفتار انحرافات و شبهات فکری و عقیدتی شده و برخی از مسلمانان از مسیر اسلام راستین به دور افتاده‌اند؛ به ویژه اینکه امروزه شبهات عقیدتی و فکری نشئت گرفته از تفکر لیبرالیستی غرب، بسیاری از جوانان مسلمان را در دام خود گرفتار کرده و اندیشمندان مسلمان سراسر جهان را به چالش کشیده است. بدین ترتیب گروهی از مسلمانان راه افراط در پیش گرفته و مسلمانان دیگر را به دلایل واهی همچون شرک (به دلیل زیارت قبور یا توسل به اولیای الهی)، خارج از دین می‌دانند و در مقابل گروهی نیز تحت تأثیر شبهات القاشده از سوی اندیشمندان گمراه، برخی از احکام اسلام، همچون حجاب، را نمی‌پذیرند یا حتی لزوم دین و دینداری را به طور کامل انکار می‌کنند.

بر این اساس لازم است جامعه اسلامی راهی برای برون رفت از این وضعیت بیابد. موسم حج بهترین موقعیت برای طرح این مسائل و چاره‌جویی برای آنهاست. اندیشمندان مسلمان از سراسر جهان می‌توانند با حضور در این آوردگاه بزرگ به همفکری، چاره‌اندیشی و پاسخ‌گویی به شبهات و انحرافات فکری و عقیدتی به دور از تعصبات مذهبی و ملی بپردازند و قدمی بزرگ در این راه بردارند.

عمل حج به خودی خود به گونه‌ای است که انجام آن می‌تواند بسیاری از شبهات را از فکر و ذهن افراد بزداید. می‌دانیم که برخی از شبهات و اندیشه‌های بد برخاسته از وسوسه‌های شیطان و رسوخ او در جان انسان‌هاست و این امر می‌تواند ناشی از گناهان آدمی یا گرایش او به ارتکاب برخی معاصی باشد. در فرمایشی از امام صادق علیه السلام چنین وارد شده است:

لَا يَتَمَكَّنُ الشَّيْطَانُ بِالْوَسْوَسَةِ مِنَ الْعَبْدِ إِلَّا وَقَدْ أَعْرَضَ عَنِ ذِكْرِ اللَّهِ تَعَالَى وَاسْتَهَانَ بِأَمْرِهِ وَسَكَنَ إِلَى مَهْيَبِهِ وَنَسِيَ إِظْلَاعَهُ عَلَى سِرِّهِ: (جعفرین محمد ﷺ، ۱۴۰۰ ق، ص ۷۹)

شیطان در راه وسوسه کردن برقرار و پایرجا نمی‌شود، مگر آنکه انسان از ذکر پروردگار متعال اعراض کرده و فرمان‌ها و دستورهای الهی را خوار شمرده و بر نواهی و مناهمی او تکیه زده و علم و آگاهی و احاطه خداوند متعال را فراموش کند.

یاد خدا با قرار گرفتن در حال و هوای حج و احساس قرب و حضور در محضر خدای متعال و کسب نورانیت از آن اجتماع عظیم، موجبات رفع اثرات نامطلوب گناهان از وجود آدمی، باز شدن دید بصیرت او و زدوده شدن شبهات از ذهن و فکر انسان را فراهم می‌آورد. اعمال و مناسک حج - همچون طواف، نماز طواف، سعی، وقوف، قربانی و رمی جمرات - آدمی را در حال و هوایی معنوی فرو می‌برد؛ به گونه‌ای که فرد پوچ بودن بسیاری از شبهات فکری و عقیدتی درباره دین و دینداری را درک می‌کند. در این حال فطرت الهی آدمی از زیر خروارها گناه و نافرمانی و افکار و وسوسه‌های شیطانی سربرمی‌آورد، شبهات را به دور می‌افکند و انسان را به سوی نور و معنویت و صراط مستقیم هدایت می‌کند.

۵. تقویت هویت تمدنی مسلمانان

مطابق یک تعریف، تمدن، سیرو بسط یک نحو تفکر و ظهور آثار آن در مناسبات افراد و اقوام و رفتار و کردار و علوم و فنون مردم است. تمدن ظاهر فرهنگ است. سنن و آداب و حتی ظاهر و صورت آثار هنری و فلسفی یک قوم از اجزای تمدن هستند. فرهنگ، معنا و باطن سنن و آداب است و آداب و سنن مثل سایه، که نشانی از نور است، حکایت از فرهنگ می‌کنند. (داوری، ۱۳۷۹ ش، ص ۷۲)

براین اساس هویت تمدنی یک جامعه آن تشخص جمعی است که آحاد یک جامعه ذیل یک فرهنگ و تاریخ و در افق تمدنی پیدا می‌کنند؛ به تعبیر دیگر به باور آگاهانه یک ملت از خود بر اساس رسالت تاریخی و مسئولیت ایجاد یک تمدن، هویت تمدنی گفته می‌شود. (کاظمی و مظاهری، ۱۳۹۵، ش، ص ۵۰-۴۹) لزوم برخورداری از هویت تمدنی قوی بر کسی پوشیده نیست. جامعه‌ای از عزت نفس بالا برخوردار است و در راه رسیدن به اهداف بزرگ تلاش می‌کند که هویت تمدنی بالایی داشته باشد.

انجام مناسک حج در سرزمین وحی، که با مشاهده آثار به جا مانده از صدر اسلام در مکه و مدینه و نیز قرار گرفتن در حال و هوای آن دوران همراه است، زمینه‌آشنایی حج‌گزار با ریشه‌های فرهنگی تمدن اسلامی را فراهم می‌کند. او می‌تواند ریشه‌های تاریخی پیدایش تمدن خود را بشناسد، به ویژگی‌های بارز و برجسته تمدن اسلامی آگاهی یابد، با شخصیت‌های بزرگ تمدن ساز اسلامی آشنا شود و از جایگاه تمدن خود در میان تمدن‌های دیگر شناخت دقیق‌تری کسب کند.

شاید این قسمت از فرمایش منسوب به امام سجاد علیه السلام در حدیث شبلی که می‌فرمایند: «فَحِينَ صَلَّى فِيهِ رَكْعَتَيْنِ نَوَيْتَ أَنَّكَ صَلَّى بِصَلَاةِ إِبْرَاهِيمَ عليه السلام؟»^۱ (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰، ص ۱۶۸) می‌خواهد ذهن شبلی را به ریشه‌های تمدن توحیدی رهنمون کند. در حقیقت با یادآوری مقام ابراهیم و لزوم توجه به ارزش‌های خلق شده به دست ابراهیم علیه السلام، که سرسلسله ادیان توحیدی است، گذشته تمدنی حج‌گزار برای او تداعی می‌شود و بدین طریق حاجی با ریشه‌های هویت تمدن توحیدی ارتباط برقرار می‌کند. اعمال حج که از یک تمدن کهن، الهی و هدفمند سرچشمه گرفته است و هر کدام از آنها دارای اسرار و رموز عمیق و پرمعنایی است، حجاج را به

۱. آیا هنگامی که پشت مقام ابراهیم نماز می‌گذاری، نیت کردی همچون ابراهیم علیه السلام نماز بخوانی؟

هویت تمدنی و ریشه‌های شکل‌گیری آن تا عنصر ابراهیم رهنمون می‌سازد. در چنین فضایی افراد به چارچوب مستحکمی دست می‌یابند که می‌تواند تکیه‌گاه معرفتی، ارزشی، احساسی و رفتاری آنان باشد و ایشان را در برابر سایر تمدن‌ها محافظت کند. (شریفی‌نیا، بی‌تا، ص ۶۰)

نتیجه: حج آگاهی‌های عظیمی به افراد می‌دهد و آنان را در مسیر بهره‌مندی از هویت تمدنی یاری می‌دهد. حج افراد را با غنای فرهنگی و تمدنی آشنا می‌کند، داشته‌های فرهنگی افراد را به آنان می‌نمایاند و آنان را در بهره‌مندی بیشتر از فرهنگ خود، مصمم‌تر می‌سازد. حج موجبات رشد و تحول فرهنگی افراد را فراهم می‌کند و یک ملت را در مسیر تحول تمدنی به پیش می‌راند. بدین ترتیب زیارت بیت‌الله الحرام می‌تواند امکانات حرکت جامعه را به سوی یک تمدن بالیده و رشدیافته فراهم کند.

۶. رفع برخی از مشکلات اخلاقی در روابط اجتماعی مسلمانان

رعایت اخلاق مهم‌ترین مسئله برای همه جوامع است. اخلاق از عوامل مهم حیات جامعه انسانی و تداوم آن است و برای ایجاد یک مدینه فاضله، شهر یا کشور متمدن و با فرهنگ، امری اساسی به شمار می‌رود. شکوفایی فضایل انسانی در سایه دادوستدهای جمعی است و اخلاق مانند احکام در همه حالات وجود دارد؛ اگرچه مهم‌ترین بخش آن در جامعه جلوه می‌کند. اینکه رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۸)، این کامل شدن مکارم اخلاق عمدتاً در سطح جامعه برای انسان‌ها رخ می‌دهد.

بدین ترتیب اخلاق اجتماعی به رفتارهای افراد در سطح جامعه مربوط می‌شود و سعی دارد چگونگی عمل انسان‌ها در جامعه را بررسی کند. از سوی دیگر رعایت اخلاق از سوی انسان‌ها نیاز به مبنا و پشتوانه دارد. در واقع سؤال اساسی این است

که انسان‌ها به چه دلیل باید از منافع و امیال شخصی خود دست بکشند و منفعت و خواست خود را قربانی منفعت دیگران کنند! پاسخ‌های متعددی به این مسئله داده شده که در فلسفه اخلاق به آنها پرداخته می‌شود. اما به نظر می‌رسد پاسخ درست آن است که پشتوانه اخلاق، دین است و بس؛ به گونه‌ای که اخلاق بدون دین، پشتوانه و اعتباری ندارد. (آذربایجانی و موسوی اصل، ۱۳۹۴ش، ص ۱۶۵) بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که هر قدر میزان پایبندی انسان‌ها به دین و دینداری در جامعه‌ای بیشتر باشد، اخلاق نیز در آن جامعه از جایگاه بالاتری برخوردار خواهد بود و به دلیل جایگاه والای حج در جامعه اسلامی و نقش تأثیرگذار آن در حج‌گزاران و سطح جامعه، می‌توان بر نقش حج در گسترش اخلاق و رفع مشکلات اخلاقی در سطح جامعه تأکید کرد.

حج با ویژگی‌ها و مناسک خاص خود، حاجیان را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد، آنان را نسبت به انجام وظایف دینی و اخلاقی ترغیب و انگیزه آنان را به دوری از رذالت‌های اخلاقی تقویت می‌کند. و زائران بیت الله الحرام را به رعایت امور خاصی از اخلاق سوق می‌دهد؛ برای مثال یکی از نابهنجاری‌های اخلاقی جامعه، قشربندی اجتماعی است. قشربندی اجتماعی عبارت از نابرابری اقدار مردم است که در نتیجه پایگاه و منزلتشان در یک سلسله مراتب اجتماعی، دسترسی متفاوتی به مزایای اجتماعی دارند. نظام قشربندی اجتماعی، افراد را بر حسب اموری - از قبیل درآمد، شغل، سطح تحصیلات، مذهب، ملیت، جنسیت، محل سکونت و زمینه خانوادگی - رتبه بندی می‌کند. (کافی، ۱۳۹۸ش، ص ۱۲۹)

از پیامدهای ناگوار قشربندی اجتماعی، احساس برتری برخی افراد جامعه بر برخی دیگر، و نیز احساس خودکم‌بینی و حقارت گروهی از افراد جامعه نسبت به دیگران است. این امر جامعه را به دو قطب مخالف تبدیل می‌کند و عوارض جبران‌ناپذیری برای فرد و جامعه در پی دارد. حج با این روحیه به شدت مبارزه

می‌کند؛ برای مثال لباس احرام همه حجاج را به یک شکل و صورت درمی‌آورد، نشانه‌های امتیاز برخی بر برخی دیگر را از بین می‌برد و حاجیان را به یاد بی‌اهمیتی امتیازهای دنیوی می‌اندازد. همچنین سعی بین صفا و مروه همین نقش را ایفا می‌کند. به فرموده امام صادق علیه السلام:

مَا مِنْ بُتْعَةٍ أَحَبَّ إِلَيَّ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ مِنَ الْمُسْعَى لِأَنَّهُ يَذِلُّ فِيهِ كُلُّ جَبَّارٍ. (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۷۱)

هیچ مکانی نزد خداوند عزوجل محبوب‌تر از مسعی نیست؛ چون در آن، هر زورگویی ذلیل می‌شود.

ملاحظه می‌شود که حج چگونه با مشکلات اخلاقی در روابط اجتماعی مبارزه می‌کند. این مطلب را می‌توان درباره مشکلات اخلاقی دیگر - همچون تندی و بداخلاقی، زندگی تجملی و چشم‌وهم‌چشمی‌ها - نیز سرایت داد.

نتیجه‌گیری

نقش حج صرفاً در بعد عبادی یا حتی سیاسی آن خلاصه نمی‌شود. حج تأثیرات قابل ملاحظه‌ای بر فرهنگ جامعه اسلامی در ابعاد مختلف آن دارد و در حل مشکلات فکری - عقیدتی، عبادی - معنوی و اخلاقی - اجتماعی جامعه اسلامی نقش مؤثر ایفا می‌کند. اما این به معنای آن نیست که این تأثیرات فقط به صورت خودکار انجام می‌گیرد و دست‌اندرکاران و مسئولان کشورها در این باره هیچ وظیفه‌ای بر عهده ندارند. ظرفیت حج در ارتقای سطح فرهنگی جامعه اسلامی، بسیار بیش از میزان تأثیرگذاری کنونی آن است. از این رو متولیان امور فرهنگی جوامع اسلامی لازم است با بهره‌گیری از فرصت عظیم حج، در ارتقای فرهنگ جامعه اسلامی قدم بردارند.

منابع

قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.

۱. آذربایجان، مسعود، موسوی اصل، سیدمهدی، (۱۳۹۴ش)، درآمدی بر روان‌شناسی دین، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (ناشر همکار: سمت).
۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۴ق)، تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله، قم، جامعه مدرسین، چاپ دوم.
۳. احمدی، محمدرضا، (۱۳۹۰ش)، حج در آیین روان‌شناسی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، چاپ اول.
۴. جعفرین محمد علیه السلام، امام ششم علیه السلام، (۱۴۰۰ق)، مصباح الشریعة، بیروت، اعلمی، چاپ اول.
۵. جعفری، محمدتقی، (۱۳۸۵ش)، فرهنگ پیرو فرهنگ پیشرو، تهران، مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، چاپ دوم.
۶. جمعی از نویسندگان (به کوشش مسعود معینی پور)، (۱۳۹۳ش)، حج در اندیشه سیاسی - اجتماعی مقام معظم رهبری، تهران، مشعر، چاپ اول.
۷. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة (وسائل الشیعة)، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، چاپ اول.
۸. حیدری، مجتبی، (۱۳۹۷ش)، درآمدی بر روان‌شناسی زیارت، تهران، مشعر، چاپ اول.
۹. داوری، رضا، (۱۳۷۹ش)، اوتویی و عصر تجدد، تهران، نشر ساقی.
۱۰. دیلمی، شیرویه بن شهردار، (۱۴۰۶ق)، الفردوس بمأثور الخطاب، بیروت، دار الکتب العلمیة، چاپ اول.
۱۱. شریفی نیا، محمدحسین، (بی‌تا)، روان‌شناسی در خدمت روحانیون کاروان (متن چاپ نشده).
۱۲. شیخ صدوق، محمد بن علی، (۱۳۸۵ق)، علل الشرائع، قم، کتاب فروشی داوری، چاپ اول.
۱۳. صاحبی، محمدجواد، (۱۳۸۴ش)، مناسبات دین و فرهنگ در جامعه ایران (مجموعه مقالات)، تهران، انتشارات طبع و نشر، چاپ اول.
۱۴. صدیق سروستانی، رحمت‌الله، (۱۳۸۸ش)، آسیب‌های اجتماعی (جامعه‌شناسی انحرافات اجتماعی)، تهران، سمت.
۱۵. طبرسی، حسن بن فضل، (۱۴۱۲ق)، مکارم الأخلاق، قم، شریف رضی، چاپ چهارم.

۱۶. فخرزادع، سیدحسین، (بهار ۱۳۹۳ش)، «جامعه در قرآن»، مجله پژوهشنامه معارف قرآنی، سال ۵، شماره ۱۶، ص ۹۳-۱۲۲.
۱۷. کاظمی، مجتبی و مظاهری، ابوذر، (پاییز ۱۳۹۵ش)، «الزامات شکل‌گیری هویت تمدنی در افق مهدوی»، نشریه مشرق موعود، سال دهم، شماره ۳۹، ص ۴۳-۷۰.
۱۸. کافی، مجید، (۱۳۹۸ش)، مبانی جامعه‌شناسی، قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، چاپ چهارم.
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۴۰۷ق)، الفروع من الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامیة، چاپ چهارم.
۲۰. کوئن، بروس، (۱۳۹۹ش)، مبانی جامعه‌شناسی، ترجمه غلام‌عباس توسلی و رضا فاضل، انتشارات سمت، چاپ ۳۲.
۲۱. محمدی ری‌شهری، با همکاری عبدالهادی مسعودی، (۱۳۸۶ش)، حج و عمره در قرآن و حدیث (ویرایش دوم)، ترجمه جواد محدثی، قم، دارالحدیث، چاپ سوم.
۲۲. نوری، حسین بن محمدتقی، (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل‌البیت عَلَيْهِمُ السَّلَام، چاپ اول.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی